

פְּתִיחִי, מִסְדָּה, שְׁעָרֶיךָ. וְאָבְאָה הַפְּלִיט!

העלייה השלישית בצל מלחמת האזרחים באוקראינה

פליטים (ציור: מירון סימה, מאנשי העלייה השלישית, 1946, באדיבות המשכן לאמנות עין חרוד)

יוסף, במגדל ובטבריה ולבסוף השתקעו בירושלים. כל חייו נשא עמו יעקב את "צער השתיקה" ואת "נוף האלם" ששרף מפחד בתחתית חבית האשפה בעיירה אוקראינית. בשנת 1985, בעשור השמיני לחייו, כתב "מגיל ה"א ואילך מהלכת עלי טטיב אימים וחרדות כעירה מבולקה ושטופת דם, חסרת רחמים ורועת מתים, שהלואי ונמחתה מתחת שמי אלוהים. אבל זה לעגו של גורל, שכן טטיב לא נמחתה פרט ליהודיה, ויעריה עבותים מתמיד, והאקציה עודה בטרופה והלילך בכמיהתו. תמיד יש דברים בגו. נתחי זכרונות טטיב בערו וחרכו בי לסרוגין מאז הפוגרומים באפריל 1919, שהייתי עד להם ומעורב בהם בגופי" (י' אורלנד, "דברים שלפני ואחרי", בתוך: קֶיב - פואמה, כרמל 1991, עמ' 5).

בקיץ 1921, לאחר נדודים ארוכים הגיעו לארץ ישראל אליעזר ובתיה אורלנד ובנם בן השבע יעקב. המשפחה ניצלה בעור שיניה מפוגרום אכזרי בעיירה טטיב, שבו נרצחו כ-4,000 אלפים יהודים מבני העיירה, בכללם שמונה מבני משפחתם. יעקב בן החמש הסתתר בחבית אשפה בחצר ביתו וראה מבעד לחריץ כיצד הפורעים רוצחים את קרוביו. בהפוגה שבין ההתקפות נמלטו האם ובנה לכנסייה סמוכה ומצאו שם מקלט ומחסה. לאחר הפוגרום עברה המשפחה לקייב בירת אוקראינה. מקייב חצתה המשפחה את הדנייפר והדנייסטר ועברה לבסרביה והתגוררה כשנה בקייב.

בארץ ישראל הם התגוררו בתחילה בכפר גלעדי, אחר כך בתל

אימיגראציעס-באקאמסער: סעטור ווי דיין פרינעם קען איר דיר נים אויפנאמען.

קריקטורה על גזירות חדשות נגד ההגירה לאמריקה ("דער גרויסער קונדס", 5.5.1921)

בכולשביקים. השנאה ליהודים והרצון לפגוע בהם היו הדבר היחיד שאיחד את כל הכוחות הלוחמים. 40 אחוז מהפוגרומים בוצעו על ידי כוחות פטליוורה ובעלי בריתו; 25 אחוז מהפוגרומים בוצעו על ידי האיכרים וכנופיות מקומיות; 17 אחוז על ידי הצבא הלבן בראשות דניקין; 8 אחוזים על ידי הסובייטים; ו-10 אחוזים מהפוגרומים בוצעו על ידי הצבא הפולני.

מספר היהודים שנרצחו בפוגרומים הוא סוגיה השנויה במחלוקת היסטוריוגרפית. כבר בשנות ה-20 נעשו מספר ניסיונות להגיע לאומדן מדויק של העיירות שחרבו ושל היהודים שנרצחו. מספר הנרצחים נע בין הערכות שמרניות של 30,000 קורבנות להערכות מרחיקות של 200 אלף יהודים. המספר המדויק הוא ככל הנראה 70,000 נרצחים ועוד כ-30,000 פצועים. הרוצחים לא חסו על היהודים ורצחו את כל הנקרה בדרכם מקטן ועד גדול. להרג ההמוני של האוכלוסייה היהודית באוקראינה קדמו מעשי התעללות וסדיזם הן של החיילים והן של האוכלוסייה המקומית. דוחות בני הזמן שהתפרסמו לאחר הפוגרומים והעדויות שנגבו מהניצולים, חזרו והדגישו כי הרוצחים לא הסתפקו רק ברצח היהודים וביזת רכושם, אלא באו על סיפוקם רק לאחר שעינו למוות את היהודים בשיטות אכזריות וחסרות רחמים.

בִּפְּנֵי נרצחו בעינויים קשים ובאכזריות כל תתואר שמונה מאות מיהודי העיירה: "לעיני הנפחים היהודים התיזו את ראשה של אסתר דינשטיין הצעירה, שהיתה הרה. בתוך הרחוב, בתוך האשפה והאבק, התגולל ראשה השחור, המסרק והמקטש במסרקים הקטנים מעל האזנים, ולידה התגולל גם הולד, שהרוצחים הוציאוהו מבטנה המבקעה וזרקוהו זה אל זה ככדור משחק של גומי". ובבוגוסלב, פלך קייב, תפסו הרוצחים בחורה "למען התעלל בה, וכשחגרה את כל כחותיה להנצל מידיהם גזורה לגורים. – מעשה בזקן אחד, שהכוהו בראשו עד שנשפך מחו והיה מאכל לכלבים. – מעשה ביולדת שהקזאקים הרגו את בעלה לעיניה ובה לא נגעו – כדי שתהינה עיניה רואות וכלות. מעשה בילדה בת שלש עשרה, שהתעללו בה ארבעה קוזאקים זה אחרי זה" (רחל פינגברג, מגלת דבוכה, 1940, עמ' 122).

מצב הפליטים היהודים באוקראינה ובארצות סמוכות היה קשה ובהיעדר קורת גג, מקורות פרנסה ואמצעי קיום, רבים מהם התקיימו בדוחק ורעבו ללחם. רבים ביקשו להגר לארץ ישראל. באונייה "רוסלאן", למשל, המזוהה כאונייה שפתחה את תקופת העלייה השלישית, הגיעו פליטים ניצולי גיא ההרגה באוקראינה. בפועל הייתה "רוסלאן" אחת האוניות האחרונות שהגיעו לארץ ישראל בתקופת הממשל הצבאי ולא החלוצית ביותר בהרכבה האנושי. בעיתונות הזמן תיארו אותה כ"אנייה קודרת ומטלטלת על גלי ים עכורים" ואת נוסעיה: "קוררים ואבלים, צללי בני אדם, שבפניהם ובעיניהם משתקפות עוד הבכואות המחרידות של חיי הבלהה ברוסיה ובאוקראינא; אלמנות ויתומים, חצאי משפחות ושרידי משפחות ובפיהם הבשורה האיומה, הבלתי אמצעית,

פליטים ועולים

משפחת אורלנד לא הייתה משפחה ניצולת פוגרומים יחידה שהגיעה לארץ ישראל. בשנות ה-20, במסגרת העלייה השלישית, הגיעו לארץ ישראל פליטי פוגרומים רבים, שבדומה לאורלנד גם הם נשאו בלבם את טראומת מלחמת האזרחים באוקראינה ואת רצח בני משפחתם. הפליטים שהגיעו לארץ היו חלק מגל הגירה גדול שכיוונו העיקרי היה ארצות הברית. הם נפוצו בכל רחבי מזרח אירופה ומרכז וניסו נואשות וכנגד כל הסיכויים לקבל את אשרת הכניסה המיוחדת לארץ ישראל או לארצות הברית שסגרה את שעריה באחת השעות הקשות לעם היהודי. יחד עם הפליטים מאוקראינה הגיעו בעלייה השלישית גם מהגרים מפולין ומרוסיה הבולשביקית שמטה לחמם נשבר. הרעב הכבד ברוסיה הפיל חללים והמסבר הכלכלי בפולין רושש את היהודים ודירדר אותם לעוני כבד ומייסר. והיו גם חלוצים וחברי תנועות הנוער שהגיעו באותן השנים לארץ ישראל, שהכוח המניע להגעתם לארץ היה האידיאולוגיה הציונית והרצון לבנות בארץ חברה צודקת ושוויונית.

הפוגרומים באוקראינה

אוקראינה, שהייתה ארץ המוצא העיקרית של ההגירה היהודית בראשית שנות ה-20, הייתה ארץ דמים. יהודי אוקראינה נרצחו ונטבחו בעשרות רבות של פוגרומים אכזריים שפרצו בתקופת מלחמת האזרחים האוקראינית בשנים 1917-1920 (פרעות פטליוורה). הפוגרומים היו תוצר של כאוס ואנרכיה פוליטית ששררו בשטחיה של האימפריה הצארית המתפוררת לאחר נפילתו של הצאר ניקולאי השני. ערב רב של חיילים מצבאות שונים ובעלי אינטרסים מנוגדים נלחמו זה בזה והיו לחלק בלתי נפרד מהנוף האוקראיני של תקופת מלחמת האזרחים: הלאומנים האוקראינים בראשות סימון פטליוורה, גרודי פריזונים שכרתו איתו בריתות והצטרפו אליו ובגדו בו, חיילי הצבא האדום, חיילים פולנים שחברו אל פטליוורה, גרמנים בעלי בריתם של האוקראינים ואחר כך גם אויביהם, חיילי הצבא הלבן בפיקודו של דיניקין והאוכלוסייה המקומית אשר חברה אל כל מי שנלחם

יהודי לאחר פוגרום, גלויה על פי ציור של רגינה מונדלאק, 1920 (ארכיון יד בן-צ'בי)

אחרי פוגרום, רוסיה, ראשית המאה ה-20 (הארכיון הציוני המרכזי)

שעת העלייה לארץ ישראל עדין לא הגיעה. עליה זו אי אפשרית היא עד לא תקבענה התכניות השטחיות של ההתיישבות הבאה ליסודותיהן הכספיים, הכלכליים ולכל יתר סעיפיהן – תכניות הכרוכות בפתרון השאלות הפוליטיות הנודעות לארצנו. עד השעה ההיא אל אף למהגר אחד הכנס לארץ ישראל. מוצאים אנחנו לנחוץ להדגיש את אזהרתנו זו לכל החברות והיחידים באופן הכי נמרץ בכדי שימנעו מכל צעד נמהר כלפי הגירה

תכופה לארץ ישראל. ("הפועל הצעיר", 25.5.1919)

השיקול המרכזי בהגבלת ממדי העלייה לארץ ישראל והרצון לסגור את שערי הארץ לא היה החשש מפני עלייה המונית לארץ ישראל, אלא חשש מפני עלייה של פליטים ניצולי הפוגרומים ומהגרים בלתי כשירים לבניין הארץ. בשלהי שנת 1919 וראשית 1920 ציין וייצמן בכמה הזדמנויות כי לא יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ הטרידה אותו, אלא דווקא ההרכב האנושי של הנכנסים אליה. וייצמן חשש מפני ערב רב של פליטים ומהגרים שיגיעו לארץ ישראל, אבל היה מוכן לקלוט את העולים הבריאים בגופם ובכפשם. בנאומו מיום 17 בדצמבר 1919, זמן קצר לפני הגעתה של "רוסלאן" וערב עזיבתו את ארץ ישראל ונסיעתו לוועידה הציונית בלונדון, ציין וייצמן מפורשות כי ארץ ישראל יכולה לקלוט מדי שנה בשנה אלפי עולים אבל אלה המבקשים לבוא אליה לא מתאימים ל"תכנית הציונית הגדולה" של הקמת הבית הלאומי בארץ ישראל. הנאום ניתן בבית הספר למל בירושלים ונכחו בו אישי ציבור בולטים, עסקני היישוב, מורים, רופאים וסופרים:

סדור העליה גם הוא צריך להיות בידנו. אנחנו דרשנו דרישה זאת, לא נוכל לותר עליה, אבל אני איני מאמין בעליה אי-מסודרת. בכאב לב עלינו לצין תמיד, כי אין הציונות יכולה לענות על קטטרופה. אני מודה לפניכם, כי כשדברנו בוועידת השלום על עליה של רבבות אנשים לשנה, נקף לכי בי, לא מפני שהדבר מן הנמנע הוא; הארץ יכולה לקלוט את המספר הזה שנה שנה, אבל אין אני רואה בהרס הגדול אשר נהרסנו היום את כחות הבנין העצומים הדרושים לתכנית הגדולה הזאת.

(העולם, 16.1.1920. ההדגשה של המחבר)

מחרון-האף הגדול, אשר נתך על המוני בני עמנו האומללים" ("הפועל הצעיר", 26.12.1919). ואיתמר בן אב"י כתב: "אינני יודע מה טיבם של רבים מהמהגרים שבאו בספינה בשבוע הקודם [...] יש לי יסוד לחשוד כי מקצתם – ולא מקצתם הקטנה – לא ישתקעו פה בארץ, אפילו אם ימצא להם כאן עבודה לפרנסתם" ("דואר היום", 26.12.2019).

חשש מעלייה המונית

ב-25-27 בדצמבר 1919, כשבוע לאחר הגעתה של "רוסלאן" לארץ ישראל, התקיימה הוועידה השנתית של "הפועל הצעיר". באי הוועידה שמעו סקירה על "המצב הנורא שיהודי רוסיה ואוקרינה נתונים בו" והביעו את צערם "על זה, שמלבד מחאות וגלויי דעת, שוררת בעולם העברי אדישות ביחס לטרגדיה האיומה הזאת שלא היתה דוגמתה בדברי ימינו וביחס לגורל רבבות אחינו ואחיותינו המעונים". חברי הוועידה קיבלו מספר החלטות הנוגעות ליהודי מזרח אירופה בכלל ויהודי אוקראינה בפרט. הם קראו לראשי ההסתדרות הציונית לפעול במהירות ובהחלטיות למען פתיחת שערי ארץ ישראל "ולהתחיל מיד בעבודה ישובית רחבה, למען יהיה אפשר להטות חלק מזרם ההגירה של היהדות הרוסית לארץ ישראל" ("הפועל הצעיר", 2.1.1920).

בקשותיהם של בני היישוב מההנהגה הציונית לפתוח את שערי הארץ ולהציל את יהדות אוקראינה נפלו על אוזניים ערלות. ההנהגה הציונית פעלה בניגוד למה שציפו ממנה בני היישוב והתנגדה לעלייה המונית. ארתור רופין טען שמדיניות העלייה של ההסתדרות הציונית צריכה להיות סלקטיבית ורק כזו שמקדמת את מטרות הציונות: "כל כמה שתהא רמתם של העולים גבוהה יותר, כן תקל כמובן השגת המטרה. ואת הרמה אנו יכולים להגביה אם ננפה את העולים ככל האפשר ונביא לארץ ישראל רק אנשים שלפי חנוכם, מקצועם ואפים מתקרבים הם ביותר למטרה שאליה אנו שואפים". נחום סוקולוב וחיים וייצמן הזהירו מפני עלייה המונית וביקשו לצמצמה עד למינימום האפשרי:

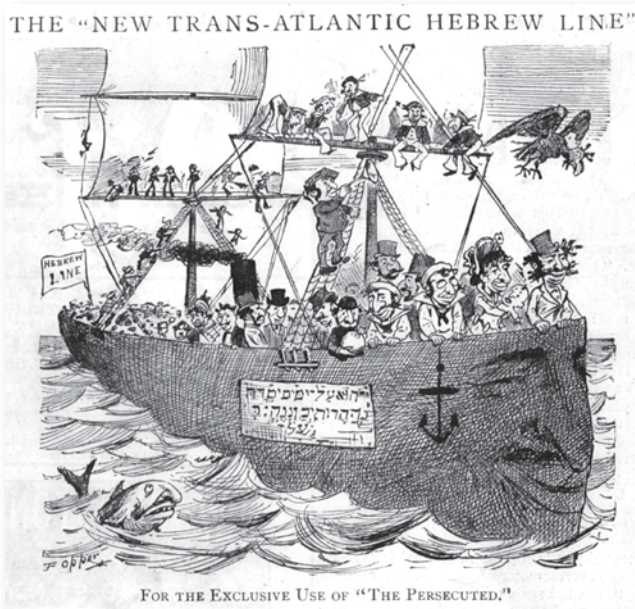
"רוסלאן", 1919 (הארכיון הציוני המרכזי)

פתיח מסדה שעריך

המאמר נפתח בסיפורו של המשורר יעקב אורלנד ניצול הפוגרום בטטייבומסטיים עם המשורר יצחק למדן שחווה גם הוא את אירועי הדמים באוקראינה. הוא נולד בעיירה מליניב שבמחוז ווהלין שבאוקראינה בשנת 1899. את שנות מלחמת העולם הראשונה ומלחמת האזרחים הוא העביר בנודדים עם אחיו שנרצח בפוגרומים. למדן הגיע לארץ ישראל בשנת 1920 ושלוש שנים אחר הגעתו החל בכתיבת "מסדה" שראתה אור בהוצאת הדים בשנת 1927. את הפואמה הקדיש לאחיו משה "בר-הלבב ויקר-הנפש אשר נפל על אדמת אוקראינה בימות הטבח בישראל" ומקום קבורתו לא נודע. "פתחי, מסדה, שְעָרֶיךָ וְאֶבְאֶה הַפְּלִיט!" כתב למדן בפואמה שהפכה באחת לטקסט קאנוני בחברה היישובית של שנות ה-20 וה-30. הפואמה העבירה את המסר הערכי הנכון שהגשמת הרעיון הציוני תלויה בחלוצים שיצטרפו למהפכה הציונית הצומחת ומתגבשת בארץ ישראל. הם יגיעו אליה בהמוניהם תשושים ועייפים אבל נחושים לגאול את העם היהודי מיסוריו ולהחזירו אל ההיסטוריה בארץ ישראל הנבנית מהריסותיה. ביד אמן ובלהטוטי שפה שירטט למדן את ההיסטוריה הארוכה של העם היהודי מהעת העתיקה ועד הגשמת הרעיון הציוני בארץ ישראל.

הפליט היהודי הוא הגיבור של תקופת העלייה השלישית והוא זה שנשא על גבו את נאד הרמעות של העם היהודי שלא היה שכמותו או דומה לו עד השואה. ■

קריקטורה של אונייה עמוסה במהגרים יהודים ("Puck" 19.1.1881)

פוגרומים ועליות

הפוגרומים ביהודי רוסיה בסוף המאה התשע-העשרה וראשית המאה העשרים היו חלק בלתי נפרד מהנראטיב ומהאתוס הציוני. הם נתפסו כהוכחה לצדקת הרעיון הציוני וכזרז ולעיתים גם כגורם להגירה לארץ ישראל. בעקבות הסופות בנגב שפרצו בדרום תחום המושב בשנת 1881 כתב פינסקר את האוטואמנציפציה ונולדה תנועת חיבת ציון. ראשוני עולי העלייה הראשונה הגיעו לארץ ישראל וייסדו את המושבות הראשונות. בערב פסח 1903 פרץ פוגרום קישינב שחולל זעזוע קשה בעולם היהודי ובתנועה הציונית. 49 יהודים נרצחו ומשלחת מטעם "הוועדה ההיסטורית" באודסה נשלחה לחקור את הפרעות. בראש המשלחת עמד חיים נחמן ביאליק שהתבקש לגבות עדויות מפי הנפגעים ולאסוף את חומר החקירה הדרוש כדי למצות את הדין עם הנאשמים. בשנים 1904-1905 נרצחו למעלה מ-3,000 יהודים במאות התפרצויות אלימות שהתרחשו בדרום תחום המושב באימפריה הרוסית. ראשוני חלוצי העלייה השנייה החלו להגיע לארץ ישראל והביאו איתם בין היתר את רעיון ההגנה העצמית והשמירה העברית. באופן תמוה העלייה השלישית לא מזוהה עם הפוגרומים באוקראינה. ההיסטוריוגרפיה של העליות לארץ ישראל לא ייחסה להם חשיבות יתרה, ונראה כי לאחר הצהרת בלפור וההבטחה הבריטית להקים את הבית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל, לא היה עוד צורך בפוגרומים וברצח יהודים כדי להצדיק את הרעיון הציוני. בשנת 1964 ראה אור "ספר העלייה השלישית" בהוצאת עם עובד. על פני אלף עמודים פרש העורך יהודה ארז את קורות העלייה השלישית מימי ההכשרה במזרח אירופה ועד ייסוד גודד העבודה והקמת ראשוני הקיבוצים והמושבות. חלוצים חרושי קמטים ובאחרית ימיהם העלו את זיכרונותיהם על הכתב ותיארו בנוסטלגיה את ראשית דרכם בארץ. כך נשכח הטבח ביהדות אוקראינה מהזיכרון הקולקטיבי הלאומי ולא הפך לאירוע היסטורי מכונן בדומה לסופות בנגב ולפוגרום קישינב.

לעיון נוסף

1. ר' פיגנברג-אמרי, מגלת דְבוּכָה: תולדות עיר שעברה ובטלה מן העולם, לעם, 1940.
2. א"א פיינשטיין, מגלת פורעניות: זכרונות על מארעות פינסק וחבל פוליסיה בשנות המלחמה העולמית, דפוס הארץ, תרפ"ט.
3. ג' אלרואי, "מפעל לאומי זה אי-אפשר להעמיד על החמלה והרחמים: תגובתם של היישוב והתנועה הציונית לפוגרומים באוקראינה בשנים 1918-1920", עיונים בתקומת ישראל, 23 (2013), עמ' 411-450.
4. E. Heifetz, *The Slaughter of the Jews In the Ukraine in 1919*, Seltzer, 1921.